

Historická sdělení

Komenského teorie školy aneb Dialog s minulostí

Zdenka Veselá

Klíčová slova: teorie školy, vzdělávací soustava, ontologická východiska, zákon řádu, zákon postupnosti

Kdybychom psali o Komenském, který v březnu oslavil své 405. výročí narození, jako o významné pedagogické osobnosti, museli bychom nutně opakovat pochvalná slova, která byla již mnohokrát vyslovena. Proto bychom ho chtěli představit spíše jako tvůrce pedagogických teorií, které byly vývojem potvrzeny, které jsou znovu aktuální a orientují nás k novému vidění jevů, neboť světlo minulosti nám může odhalit některé proporce a vztahy důležité i pro současnost. Vzhledem k tomu, že nyní je na pořadu dne optimalizace sítě škol, je vhodné připomenout z řady Komenského teorií *teorii školy*, protože i my bychom měli umět analyzovat její jednotlivé prvky, nezanedbávat je při rušení škol a spíše je chápat jako „nejcennější vlastnictví lidí, jako cenný majetek, s nímž bychom měli zacházet s úctou a diskutovat o něm“ ([7], s. 65).

Podíváme-li se z tohoto zorného úhlu na teorii školy vznikající od antiky, pak v řadě myslitelů Komenský vystupuje výrazně do popředí, neboť jeho teorie je nejpracovitější a nejsystematičtější, představuje vizi školské soustavy, která má prostřednictvím kvalitního vzdělání a výchovy přinést společnosti nápravu osob a věcí. Představuje nám projekt ukazující, jak problémy řešit, měnit instituce a „neplýtvat časem“, na což poukazuje teprve o 250 let později americký pedagog J. Dewey.

Položme si otázku, co Komenského přimělo k vypracování této teorie? Připomeňme si nejdříve některé okolnosti, které pro to byly bezprostředním podnětem. Je obecně známo, že Komenský po odchodu z vlasti dostal na

starost současně i budoucí české školství. Když v roce 1631 byla Praha na krátký čas obsazena Sasy a mezi exulanty se objevila naděje na návrat, Komenský urychleně vypracoval stručný nástin na budoucí uspořádání škol, a tak vznikla první verze jeho teorie. I když Sasové byli z Čech císařskými vojsky brzy vyhnáni, Komenský tuto problematiku neopustil a postupně svoji teorii podrobněji rozpracoval do podoby vnější a vnitřní školské organizace, v níž se pohybuje od tereziánských reforem až dodnes.

Co zajistilo takovou životnost jeho teorie? Zajistil ji fakt, že významným metodologickým prostředkem se mu stala filozofie, že základním ontologickým předpokladem jeho teorie se stal „zákon pořádku“ a „zákon postupnosti“, jejichž využití (Přesný pořádek škol si máme vypůjčit od přírody. [6], s. 115) mu umožnilo vytvořit teorii, v níž systematizací a hierarchizací prvků dospěl k jejich jednotě a vztahům mezi nimi. Z poznání, že svět jako makrokosmos (harmonie) je založen na řádu (který je vlastní i člověku jako mikrokosmu), vyvodil, že řád je přítomen ve věcech a v jejich uspořádání, že řád je uspořádání všech částí v určitém počtu, míře i řádu, v němž každá část má předepsaný cíl, k cíli vztahující se prostředky a metody, že řád je přesný poměr každé části k ostatním, znamená souvislost každé části s příslušnou protičástí a se společnými zákony sdělování a vyrovnávání sil. Jestliže se v tomto uspořádání něco přetrhne, rozpojí nebo zláme, oslabí nebo zkriví, třeba nejmenší kolečko, nejmenší zoubek, nejmenší hřebíček, všechno se hned zastaví nebo se odchýlí od svého cíle. Proto všechno závisí na řádu. Komenský dále vyvozuje, že řád je „spořádání věcí přednějších i zadnějších, podle *místa, času, počtu, míry a váhy*, jak každé patří a hodí se. Všechno, co je spořádáno, zachovává svůj stav neporušený potud, pokud zachovává řád; opustí-li řád, chřadne, kolísá, padá, boří se.“ ([6], s. 115) S řádem úzce souvisí zákon postupnosti, který je znovu vlastní přírodě. Z toho je vyvozena jeho spojitost zejména s časem. Protože příroda dbá u všeho vhodného času, je zapotřebí dbát vhodného času také ve škole při výchově a vzdělávání. Ve škole má být všechno učení rozděleno podle stupňů věku tak, aby se nic nepředkládalo k učení, co nepřipouští chápavost. Postupnost tak vyžaduje školské stupně a jejich pořadí. Musí tedy následovat jeden stupeň po druhém, aby předcházející připravovalo půdu pro následující a aby následující utvrzovalo předcházející, a tak se vše spojovalo. Postupnost z hlediska vnitřní organizace vyžaduje rozdělení učení do tříd, aby mohl být každé třídě určen úkol na rok, měsíc, den a hodinu. Uvnitř třídy je pak nutný postup od snazšího k nesnadnějšímu, od blízkého ke vzdálenému, od konkrétního k abstraktnímu, od jednoduchého ke složitějšímu, postupovat zvolna a patřičně dlouho u základních věcí prodlévat,

to ve třech v hodině následujících stupních: výklad učitele, opakování žáků (psaním, hrami a vzájemnou komunikací) a zkoušení.

Jak jsme stručně naznačili, na těchto základech Komenský rozpracoval svou teorii školy a dal jí podobu vnější a vnitřní organizace. Pokusíme se analyzovat pro krátkost stati alespoň vnější stránku školy z hlediska jednotlivých prvků. Komenský obrací naši pozornost v prvé řadě na *umístění školy*. Požaduje, aby škola byla budována na místech nehlukých, neboť tak je možno se lépe soustředit na práci a lépe přemýšlet. Dále požaduje, aby škola byla obklopena zahradami a prostranstvím, kam by si mohli žáci v době přestávek vyběhnout, odpočinout si a oddechnout. Při stavbě školy je třeba dbát na to, aby místnosti tříd byly světlé, čisté, prostorné, patřičně vyzdobené obrazy, aby školy měly knihovny, vivária, terária atd., aby si žáci mohli doplňovat teoretické znalosti a potvrzovali si, že jsou pravdivé a v praxi upotřebitelné. Jak moderní a současný je tento požadavek, nemusíme ničím dokládat. Dále Komenský školu umísťuje do širšího sociálního prostředí a podle toho také volí její název. První škola — mateřská — zahrnuje období zrození a dětství, je umístěna *v rodině*, škola *obecní* (chlapectví) do obce, *škola latinská* (jinošství) je umístěna do krajského města, škola *mladosti* — *akademie* do města hlavního, *škola mužnosti* je Komenským situována do světa a rovněž tak *škola stáří*. Je třeba říci, že věkovou periodizaci a názvy pro jednotlivé věkové stupně jsou převzaty ze staré židovské časové teorie, která říká, že makrokosmos, stejně jako mikrokosmos (člověk) procházejí 6 věky po způsobu 6 dnů, v nichž stvořil Bůh svět. ([2], s. 175) Lineární prvek času, kterým prochází člověk, umožnil Komenskému koncipovat vzdělávání a výchovu jako celoživotní proces. Tato idea se stala součástí naší přítomnosti, postupně se institucionalizovala a obsahově prohloubila. Prvek času spolu s početním prvkem byl důležitý pro určení délky docházky a rozdělení škol na stupně. Je všeobecně známo, že první čtyři stupně školy v rozsahu 24 (25) let byly rozděleny pro jednotlivé školy po šestiletí a že v tomto časovém limitu se znovu pohybujeme i dnes, i když ve vnitřním dělení došlo ke změněnému rozsahu. Charakteristika jednotlivých stupňů byla ještě posílena určením vyučovacího jazyka. Pro mateřskou a obecní školu se stal výrazným prvkem mateřský jazyk, pro školu latinskou (pansofickou) a akademii jazyk latinský. Teorie školy tímto způsobem zachytila počátek nástupu národních jazyků, které postupně začaly vytlačovat latinu. Posledními prvky Komenského teorie školy byla míra a váha (vážnost), které našly svůj výraz v řízení škol. Je v nich zahrnuta povinnost školní docházky pro všechny děti od narození do 12 let a dobrovolná školní docházka do výběrových škol od 12 do 24 (25) let. Pro řízení škol je také důležité, kdo školu zřizuje a spravuje. Jestliže škola mateřská je ško-

lou soukromou, pak ostatní tři navazující stupně mají být školou veřejnou, zbývající školy školou osobní. Řídit školy znamená nad nimi zavést rovněž dozor. Na první stupeň školy měl dohlížet kmotr, ostatní školy měly být přirozeně podřízeny církevnímu doзору. V obci měl dohlížet na školu farář, v krajském městě děkan a v hlavním městě na akademii biskup.

Přehledně můžeme Komenského teorii školy uvést v následující struktuře:

Umístění školy	rodina	rodina	obec	krajské město	hlavní město	svět	svět
Název školy	škola zrození	škola mateřská (dětství)	škola obecní (chlapectví)	škola latinská (pansofická) (jinoštví)	akademie (mladosti)	škola mužnosti	škola stáří
Délka docházky	9 měsíců	6 let	6 let	6/7 let	6/7 let		
Vyučovací jazyk	mateřský jazyk			latinský jazyk			
Zřizovatel školy	soukromá škola rodina	veřejné školy vrchnost, církev			osobní školy jednotlivce		
Povinnost školní docházky	povinná pro všechny chlapce a dívky			výběrová pro chlapce		výběrová pro jednotlivce	
Školský dozor	kmotr		církevní dozor				
			farář	děkan	biskup	vlastní odpovědnost	

Po vytvoření paradigmatu školského systému si Komenský v první řadě klade otázky, které teorii školy rozšiřují, dále objasňují. Patří k nim otázka *co to vůbec škola je?* Jeho odpověď je zcela ve shodě se současnými humanistickými idejemi, když odpovídá, že „*škola je dílnou lidskosti*“, kde práce vše a utváří člověka, tj. rozvíjí jeho rozum, ruku a řeč, neboť tato přirozenost člověka se projevuje již u nemluvnat a právě v tomto pořadí. „Ta se nejdříve zvykají rozhlížet po věcech, vnímat je smysly, pak je ohmatávat, hýbat jimi, převracet je a konečně je jmenovat. Je dokladem moudrosti, zachovávají-li toto pořadí dospělí, dokladem hlouposti, ruší-li je,“ říká Komenský o naší přirozenosti. Tento hlavní cíl školy je přímo vyjádřen i v jejím názvu. SCHOLA znamená: S (sapienter — moudře), C (cogitare — přemýšlet), H (honeste — čestně), O (operari — činit), L (logui — mluvit), A (argute — bystře). Z názvu tedy vyplývá, že tato instituce má vychovávat člověka k tomu, aby byl moudrý v myšlení, aby dovedl svého rozumu opravdově užívat, aby byl rozvázný ve svých činech a výmluvný a pohotový v řeči. Záměr z toho vyplývá jednoznačný: kdo není moudrý, nemůže moudře jednat,

aniž moudře mluvit. A cožpak dnešní škola nemá v tomto duchu vzdělávat a vychovávat?

Další otázku, kterou si Komenský klade, je otázka, *jaká má škola být*. Odpověď na tuto otázku zní, že „škola má být hrou“.

Chápat školu jako hru neznamena v jeho pojetí něco nezávazného, ale jako dodržování všeho, čím se hra vyznačuje. V první řadě se má proto ve škole vytvářet příjemné a radostné klima, které má lákat k poznávání nových věcí, k práci a k jakékoliv činnosti. Tuto radostnou atmosféru má vytvářet učitel, aby žák ze školy neutíkal jako „z robotárny“ nebo jako „ze žaláře“. Při učení se mají dodržovat znaky hry, tj. mají se rozdělovat povinnosti a kompetence mezi jednotlivce, mají se střídat tak, jak to vidíme v různých životních situacích, má se spolupracovat, soutěžit, nemá se zapomínat na pohyb, vlastní rozhodování, družnost, odpočinek atd. Dodržováním těchto principů lze vytvořit třídu se svobodným a přirozeným prostředím. Není jisté sporu o tom, že takto viděná škola, která respektuje prvky hry, je i dnešním cílem a že tento úkol neztratil nic ze své aktuálnosti. Uznání požadavku, že děti by neměly být ve škole „zahálujícími silami, nýbrž výkonnými silami“ a že tedy „žákům náleží práce, učitelé její řízení“ je zcela ve shodě se soudobým pojetím výchovy a vzdělávání.

Logicky pak následuje Komenského vysvětlení podstaty dalších základních pedagogických pojmů, které jeho teorii školy dotvářejí. Jejich objasnění nelze, bohužel, již provést pro omezené možnosti rozsahu stati. Ale i tak je ze stručné analýzy zřejmé, že jeho teorie je živá a podnětná i pro dnešek.

Literatura

- [1] Dewey, J.: Škola a společnost. Praha 1904.
- [2] Le Goff, J.: Kultura středověké Evropy. Praha 1991.
- [3] Komenský, J. Á.: Navržení krátké o obnovení škol v království českém. In: Vybrané spisy J. Á. Komenského, sv. I, Praha 1958.
- [4] Komenský, J. Á.: Pampedia. In: Obecná porada o nápravě věci lidských, sv. III, Praha 1992.
- [5] Komenský, J. Á.: Škola vševědná. In: Vybrané spisy J. Á. Komenského, sv. II, Praha 1960.
- [6] Komenský, J. Á.: Velká didaktika. In: Vybrané spisy J. Á. Komenského, sv. I, Praha 1958.
- [7] Popper, R. K. — Lorenz, K.: Otevřená budoucnost. Praha 1997.

VESELÁ, Z.: Komenského teorie školy aneb Dialog s minulostí. Pedagogická orientace 1997, 1, s. 47–51, ISSN 1211–4669.

Adresa autorky: Doc. PhDr. Zdenka Veselá, CSc., Ústav pedagogických věd FF MU v Brně, A. Nováka 1, 660 88 Brno